Переклад П. Козланюка

ПОДОРОЖ В АРЗРУМ

ПІД ЧАС ПОХОДУ 1829 РОКУ

ПЕРЕДМОВА

Недавно потрапила мені до рук книга, надрукована в Парижі в минулому 1834 році під назвою Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Francais *. Автор, по-своєму описуючи похід 1829 року, закінчує свої міркування такими словами:

Un poete distingue par son imagination a trouve dans tant de hauts faits dont il a ete temoin non le sujet d'un poeme, mais celui d'une satyre *.

З поетів, які були в турецькому поході, знав я тільки про О. С. Хомякова та про О. М. Муравйова. Обидва були в армії графа Дібича, Перший написав у той час кілька прекрасних ліричних віршів, другий обмірковував свою подорож до святих місць, яка справила таке сильне враження. Але я не читав ніякої сатири на Арзрумський похід.

Ніяк би я не міг подумати, що справа тут іде про мене, коли б у тій самій книзі не знайшов я свого імені між іменами генералів окремого Кавказького корпусу. Parmi les chefs qui la commandaient (l'armee du Prince Paskewitch) on distinguait le General Mouravief... le Prince Georgien Tsitsevaze... le Prince Armenien Beboutof... le Prince Potemkine, le General Raiewsky, et enfin —M. Pouchkine... qui avait quitte la capitale pour chanter les exploits de ses compatriotes *.

Признаюсь: ці рядки французького мандрівника, незважаючи на похвальні епітети, були для мене більш досадні, ніж лайка російських журналів. Шукати натхнення здавалося мені завжди смішною і

безглуздою химерою: натхнення не знайдеш; воно само повинно знайти поета. Приїхати на війну для того, щоб оспівувати майбутні подвиги, було б для мене, з одного боку, надто самолюбно, а з другого надто непристойно. Я не втручаюсь у воєнні міркування. Це не моя справа. Можливо, сміливий перехід через Саган-Лу, рух, яким граф Паскевич відрізав сераскіра від Осман-Паші, поразка двох ворожих корпусів протягом однієї доби, швидкий похід до Арзрума, все це, увінчане повним успіхом, можливо, і надзвичайно гідне насмішки в очах військових людей (якими є, наприклад, п. купецький консул Фонтаньє, автор подорожі на Схід): але я соромився б писати сатири на прославленого полководця, який ласкаво прийняв мене під захист свого шатра і знаходив час серед своїх великих турбот приділяти мені ласкаву увагу. Людина, яка не має потреби в покровительстві сильних, дорожить їх привітністю і гостинністю, бо іншого від них не може й вимагати. Обвинувачення в невдячності не повинно бути залишене без заперечення, як нікчемна критика або літературна лайка. Ось чому зважився я надрукувати цю передмову і видати свої подорожні записки, як і все, що мною було написано про похід 1829 року.

О. Пушкін

ПОДОРОЖ В АРЗРУМ

ПІД ЧАС ПОХОДУ 1829 РОКУ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Степи. Калмицька кибитка. Кавказькі води. Воєнна Грузинська дорога. Владикавказ. Осетинський похорон. Терек. Даріяльська ущелина. Переїзд через снігові гори. Перший погляд на Грузію. Водопроводи. Хозрев-Мірза. Душетський городничий.

...З Москви поїхав я на Калугу, Бєльов та Орел, і зробив таким чином 200 верст зайвих; зате побачив Єрмолова. Він живе в Орлі, біля якого

лежить його село. Я приїхав до нього о восьмій годині ранку і не застав його дома. Візник мій сказав мені, що Єрмолов ні в кого не буває, крім як у батька свого, простого, побожного старика, що він не приймає тільки міських чиновників, а що всякому іншому доступ вільний. Через годину я знов до нього приїхав. Єрмолов прийняв мене із звичайною своєю привітністю. З першого погляду я не знайшов у ньому ані найменшої схожості з його портретами, писаними звичайно профілем. Обличчя кругле, вогненні сірі очі, сиве волосся дибом. Голова тигра на Геркулесовім торсі. Посмішка неприємна, тому що не природна. Коли ж він задумується і хмуриться, то стає прекрасним і разюче нагадує поетичний портрет, писаний Довом. Він був у зеленому черкеському чекмені. На стінах його кабінету висіли шаблі й кинджали, пам'ятки його владарювання на Кавказі. Він, очевидно, нетерпеливо переносить свою бездіяльність. Кілька разів починав він говорити про Паскевича і завжди в’їдливо; говорячи про легкість його перемог, він порівнював його з Навіном, перед яким стіни падали від трубного звуку, і називав графа Єріванського графом Єріхонським. "Хай нападе він,— говорив Єрмолов,— на пашу не розумного, не вмілого, але тільки впертого, наприклад, на пашу, який був начальником у Шумлі,— і Паскевич пропав". Я передав Єрмолову слова гр. Толстого, що Паскевич так добре діяв у перську кампанію, що розумній людині залишилося б тільки діяти гірше, щоб відрізнитись від нього. Єрмолов засміявся, але не погодився. "Можна було б зберегти людей і витрати",— сказав він. Думаю, що він пише або хоче писати свої записки. Він незадоволений Історією Карамзіна; він хотів би, щоб полум'яне перо змалювало перехід російського народу з нікчемності до слави і могутності. Про записки кн. Курбського він говорив con amore* Німцям дісталось. "Років через 50,— сказав він,— подумають, що в нинішньому поході була допоміжна пруська або австрійська армія, керована такими-то німецькими генералами". Я пробув у нього години зо дві. Йому було прикро, що він не пам'ятав мого повного імені. Він просив вибачення компліментами. Розмова кілька разів торкалась літератури. Про вірші Грибоєдова говорив він, що від їх читання щелепи болять. Про уряд і політику не було ні слова.

Мені треба було їхати через Курськ і Харків: але я звернув на пряму тифліську дорогу, жертвуючи хорошим обідом у курському трактирі (що не дрібниця в наших подорожах) і не цікавлячись відвідати Харківський університет, який не вартий курської ресторації.

До Єльця дороги жахливі. Кілька разів коляска моя загрузала в грязі, гідній грязі одеської. Мені траплялося за добу проїхати не більше п'ятдесяти верст. Нарешті побачив я воронезькі степи і вільно покотився по зеленій рівнині. В Новочеркаську знайшов я графа Пушкіна, який їхав теж у Тифліс, і ми умовилися подорожувати разом.

Перехід від Європи до Азії відчувається все більше і більше: ліси зникають, горби згладжуються, трава густішає і являє більшу силу зростання; появляються птахи, невідомі в наших лісах; орли сидять на купинах, що відзначають великий шлях, мов на сторожі, і гордо дивляться на мандрівника; на тучних пасовищах

Кобилиць неугамовних

Гордо бродять табуни.

Калмики розташовуються біля станційних хат. Біля кибиток їхніх пасуться потворні, кошлаті коні, знайомі вам з прекрасних малюнків Орловського.

Цими днями побував я у калмицькій кибитці (клітчастий пліт, обтягнутий білим войлоком). Вся сім'я збиралася снідати. Казан варився посередині, і дим виходив у отвір, зроблений вгорі у кибитці. Молода калмичка, собою досить непогана, шила, покурюючи тютюн. Я сів біля неї. "Як тебе звати?"—***.—"Скільки тобі років?"—"Десять і вісім?".— "Що ти шиєш?" — "Портка".— "Кому?" — "Собе". — Вона подала мені свою люльку і стала снідати. В казані варився чай з баранячим жиром і сіллю. Вона запропонувала мені свій ківшик. Я не хотів відмовитись і сьорбнув, стараючись не переводити духу. Не думаю, щоб інша народна кухня

могла приготувати щось гидкіше. Я попросив чим-небудь це заїсти. Мені дали шматочок сушеної кобилятини; я був і тому радий. Калмицьке кокетство злякало мене: я швидше вибрався з кибитки і поїхав від степової Цірцеї.

У Ставрополі побачив я на краю неба хмари, які вразили мої очі якраз дев'ять років тому. Вони були все ті ж самі, все на тому ж місці. Це— снігові вершини Кавказького хребта.

З Георгієвська я заїхав на Гарячі води. Тут знайшов я велику зміну. В мій час ванни були в халупках, нашвидку побудованих. Джерела, здебільшого в первісному своєму вигляді, били, димились і стікали з гір в різних напрямах, залишаючи по собі білі і червонуваті сліди. Ми черпали кипучу воду ківшиком з кори або дном розбитої пляшки. Тепер побудовані чудові ванни й будинки. Бульвар, обсаджений липками, проведений по схилу Машука. Всюди чистенькі доріжки, зелені лавочки, правильні квітники, мостики, павільйони. Джерела оброблені, викладені каменем; на стінах ванн прибиті розпорядження від поліції; всюди порядок, чистота, красивість...

Признаюсь: кавказькі води мають нині більше вигід; але мені жаль їх колишнього дикого стану; мені було жаль крутих кам'яних стежинок, кущів і неогороджених проваль, над якими бувало я видирався. З смутком покинув я води і поїхав назад у Георгієвськ. Скоро настала ніч. Чисте небо усіялось мільйонами зірок. Я їхав берегом Підкумка. Тут бувало сидів зі мною О. Раєвський, прислухаючись до мелодії вод. Величавий Бешту чорніше й чорніше вимальовувався вдалині, оточений горами, своїми васалами, і, нарешті зник у темряві...

На другий день ми вирушили далі і прибули в Єкатеринград, який був колись намісницьким містом.

Від Єкатеринограда починається Воєнна Грузинська дорога; поштовий тракт закінчується. Наймають коней до Владикавказа.

Дається конвой козачий і піхотний та одна гармата. Пошта відправляється два рази на тиждень, і приїжджі до неї приєднуються: це зветься оказією. Ми дожидали недовго. Пошта прийшла на другий день, а на третій ранок о 9 годині ми були готові вирушити в дорогу. На збірному місці з'єднався весь караван, який складався з п'ятисот чоловік або близько того. Вдарили в барабан. Ми рушили. Попереду поїхала гармата, оточена піхотними солдатами. За нею потяглися коляски, брички, кибитки солдаток, що переїжджали з однієї кріпості в другу; за ними заскрипіла валка двоколісних гарб. По боках бігли кінські табуни і гурти волів. Біля них скакали ногайські провідники в бурках і з арканами. Все це спочатку мені дуже подобалось, але скоро набридло. Гармата їхала повільно, пальник курився, і солдати розкурювали ним свої люльки. Повільність нашого походу (першого дня ми пройшли тільки п’ятнадцять верст), нестерпна жара, нестача припасів, неспокійні нічліги, нарешті безперервний скрип ногайських гарб виводили мене з терпіння. Татари пишаються цим скрипом, кажучи, що вони роз'їжджають як чесні люди, не маючи потреби критися. На цей раз приємніше було б мені подорожувати не в такому поважному товаристві. Дорога досить одноманітна: рівнина; по боках горби. На краю неба вершини Кавказу, що кожен день показуються вище і вище. Кріпості, достатні для тутешнього краю, з ровом, який кожен із нас перескочив би в старовину, не розганяючись, з заіржавленими гарматами, що не стріляли з часів графа Гудовича, з розваленим валом, по якому бродить гарнізон курей і гусей. В кріпостях кілька халупин, де з трудом можна дістати десяток яєць і кислого молока.

Перше варте уваги місце — кріпость Мінарет. Наближаючись до неї, наш караван їхав по прекрасній долині, між курганами, порослими липою і чинаром. Це могили кількох тисяч померлих від чуми. Рясніли квіти, породжені зараженим попелом. Праворуч сяяв сніговий Кавказ; попереду височіла величезна лісиста гора; за нею була кріпость: навколо неї видно сліди розореного аулу, що звався Татар-тубом, і який був колись головним у Великій Кабарді. Легкий, самотній мінарет свідчить про існування зниклого селища. Він струнко височіє між купами каміння, на березі висохлого потоку. Внутрішні сходи ще не обвалились. Я вибрався

по них на площадку, з якої вже не лунає голос мулли. Там знайшов я кілька невідомих імен, надряпаних на цеглинах славолюбними мандрівниками.

Дорога наша стала більш мальовничою. Гори тяглися над нами. На їх вершинах повзали ледве видні отари і здавались комахами. Ми розгледіли і пастуха, можливо, росіянина, колись взятого в полон і постарілого в неволі. Ми зустріли ще кургани, ще руїни. Два, три надгробних пам'ятники стояли край дороги. Там, за звичаєм черкесів, поховані їх наїзники. Татарський напис, зображення шаблі, танга, висічені на камені, лишилися хижим онукам на пам'ять про хижого предка.

Черкеси нас ненавидять. Ми витіснили їх з привільних пасовищ; аули їх розорені, цілі племена знищені. Вони все далі і далі заглиблюються в гори і звідти готують свої наскоки. Дружба мирних черкесів ненадійна: вони завжди готові допомогти буйним своїм одноплемінникам. Дух дикого їх рицарства помітно підупав. Вони рідко нападають е рівному числі на козаків, ніколи на піхоту і тікають, побачивши гармату. Зате ніколи не пропустять нагоди напасти на малий загін або на беззахисного. Тутешня сторона повна чуток про їх злочинства. Майже немає ніякого способу їх усмирити, доки їх не роззброять, як роззброїли кримських татар, що надзвичайно трудно зробити через спадкові чвари і помсту крові, які панують між ними. Кинджал і шабля є члени їх тіла, і немовля починає володіти ними раніше, ніж лепетати. У них убивство — звичайний рух тіла. Полонених вони зберігають в надії на викуп, але поводяться з ними з нелюдською жорстокістю, змушують працювати понад сили, годують сирим тістом, б'ють, коли здумають, і приставляють до них для варти своїх хлопчаків, які за одне слово мають право їх порубати своїми дитячими шаблями. Недавно піймали мирного черкеса, який вистрілив у солдата. Він виправдувався тим, що рушниця його надто довго була заряджена. Що робити з таким народом? Слід однак сподіватися, що здобуття східного краю Чорного моря, відрізавши черкесів від торгівлі з Туреччиною, змусить з нами зблизитися. Вплив розкошів може сприяти їх приборканню: самовар був би важливим

нововведенням. Є засіб більш сильний, більш моральний, більш відповідний до освіти нашого віку: проповідування євангелія. Черкеси дуже недавно прийняли магометанську віру. Вони були захоплені діяльним фанатизмом апостолів Корана, між якими відзначався Мансур, людина незвичайна, який довго підбурював Кавказ проти російського владарювання, нарешті був схоплений нами і помер у Соловецькому монастирі. Кавказ чекає християнських місіонерів. Та легше для наших лінощів замість живого слова виливати мертві букви і посилати німі книги людям, які не знають грамоти.

Ми досягли Владикавказа, колишнього Капкая, переддвер'я гір. Він оточений осетинськими аулами. Я відвідав один з них і попав на похорон. Біля саклі юрмився народ. На дворі стояла гарба, запряжена двома волами. Рідня ні друзі померлого з’їжджалися з усіх боків і з голосним плачем ішли в саклю, б'ючи себе кулаками в лоб. Жінки стояли тихо. Мерця винесли на бурці.

...like a warrior taking his rest

With his martial cloak around him *.

Поклали його на гарбу. Один з гостей взяв рушницю покійника, здув з полички порох і поклав її біля тіла. Воли рушили. Гості поїхали слідом. Тіло мало бути поховане в горах, верст за тридцять від аулу. На жаль, ніхто не міг пояснити мені цих обрядів.

Осетинці—найбідніше плем'я з народів, які живуть на Кавказі; жінки їх прекрасні і, як говорять, вельми прихильні до мандрівників. Біля воріт кріпості зустрів я жінку й дочку ув'язненого осетинця. Вони несли йому обід. Обидві здавались спокійними і сміливими; одначе при моєму наближенні обидві потупили голови і закрилися своїми порваними чадрами. В кріпості бачив я черкеських аманатів, веселих і гарних хлопчиків. Вони щохвилини пустують і вибігають з кріпості. їх тримають в жалюгідному становищі. Вони ходять у лахмітті, напівголі і в огидній

нечистоті. На інших бачив я дерев'яні колодки. Ймовірно, що аманати, випущені на волю, не шкодують про своє перебування у Владикавказі.

Гармата покинула нас. Ми вирушили з піхотою і козаками. Кавказ нас прийняв у своє святилище. Ми почули глухий шум і побачили Терек, який розливався в різних напрямах. Ми поїхали по його лівому березі. Шумливі хвилі його рухають колеса низеньких осетинських млинів, схожих на собачі конури. Чим далі заглиблювались ми в гори, тим вужча ставала ущелина. Стиснений Терек з ревом кидає свої каламутні хвилі через скелі, що перегороджують йому шлях. Ущелина в'ється вздовж його течії. Кам'яні підніжжя гір обточені його хвилями. Я йшов пішки і щохвилини зупинявся, вражений похмурою красою природи. Погода була похмура; хмари важко тяглися біля чорних вершин. Граф Пушкін і Шернваль, дивлячись на Терек, пригадували Іматру і віддавали перевагу ріці на Півночі гримучій. Але я ні з чим не міг зрівняти видовище, яке постало передо мною.

Не доходячи до Ларса, я відстав від конвою, задивившись на величезні скелі, між якими вирує Терек з лютістю незбагненною. Раптом біжить до мене солдат, гукаючи здалеку: не зупиняйтесь, ваше благородіє, вб'ють! Ця пересторога з незвички здалась мені надто дивною. Річ у тому, що осетинські розбійники, безпечні в цьому вузькому місці, стріляють через Терек у подорожніх. Напередодні нашого переходу вони напали таким способом на генерала Бековича, який проскочив через їх постріли. На скелі видно руїни якогось замку: вони обліплені саклями мирних осетинців, ніби гніздами ластівок

В Ларсі спинились ми ночувати. Тут знайшли ми подорожнього француза, який налякав нас наступною дорогою. Він радив нам кинути екіпажі в Кобі і їхати верхи. З ним випили ми вперше кахетинського вина з смердючого бурдюка, пригадуючи бенкетування Іліади:

І в козячих міхах вино, утіху нашу!

Тут знайшов я засмальцьований список "Кавказького Бранця" і. признаюсь, прочитав його з великим задоволенням. Все це слабе, молоде, неповне; але багато вгадано і висловлено вірно.

Наступного дня зранку рушили ми далі. Турецькі полонені розробляли дорогу. Вони скаржились на їжу, яку видавали їм. Вони ніяк не могли звикнути до російського чорного хліба. Це нагадало мені слова мого приятеля Шереметєва, після його повернення з Парижа: "Погано, брат, жити в Парижі: їсти нічого; чорного хліба не допросишся!"

За сім верст від Ларса знаходиться Даріальський пост. Ущелина має ту саму назву. Скелі з обох боків стоять паралельними стінами. Тут так вузько, так вузько, пише один мандрівник, що не тільки бачиш, але, здається, чуєш тісноту, Клаптик неба, мов стрічка, синіє над вашою головою. Ручаї, що падають з гірської висоти дрібними і розбризканими струмками, нагадують мені викрадення Ганімеда, дивну картину Рембрандта. До того ж і ущелина освітлена цілком на його смак. В інших місцях Терек підмиває саму підошву скель, і на дорозі, у вигляді греблі, навалене каміння. Недалеко від поста місток сміливо перекинутий через ріку. На ньому стоїш як на млині. Місток весь так і трясеться, а Терек шумить, мов колеса, що рухають жорна. Проти Даріала, на крутій скелі видно руїни кріпості. Переказ говорить, що в ній ховалась якась цариця Дарія, яка дала ім'я своє ущелині: казка. Даріал на старій перській мові означає ворота. За свідченням Плінія, Кавказькі ворота, помилково називані Каспійськими, були тут. Ущелина замкнута була справжніми воротами, дерев'яними, окованими залізом. Під ними, пише Пліній, тече ріка Діріодоріс. Тут була збудована і кріпость для затримання наскоків диких племен, та ін. Дивіться подорож графа І. Потоцького, вчені дослідження якого такі ж цікаві, як і іспанські романи.

З Даріала рушили ми до Казбека. Ми побачили Троїцькі ворота (арка, утворена в скелі вибухом пороху) — під ними йшла колись дорога, а нині протікає Терек, який часто міняє своє русло.

Недалеко від селища Казбек переїхали ми через Скажену Балку, яр, що під час сильних дощів перетворюється в оскаженілий потік. Він у цей час був зовсім сухий і гучний тільки своїм іменем.

Село Казбек лежить у підніжжі гори Казбек і належить князю Казбеку. Князь, мужчина років сорока п'яти, на зріст вищий за преображенського флігельмана. Ми знайшли його в духані (так звуться грузинські харчевні, які далеко бідніші і не чистіші від російських). На порозі лежав пузатий бурдюк (воловий міх), розчепіривши свої чотири ноги. Велетень тягнув з нього чихір і задав мені кілька запитань, на які відповів я з повагою, відповідно до його звання і зросту. Ми розійшлися великими приятелями.

Швидко притупляються враження. Пройшла тільки доба, а вже рев Терека і його потворні водоспади, вже скелі і провалля не приваблювали моєї уваги. Нетерпіння доїхати до Тифліса цілком оволоділо мною. Я так само байдуже їхав мимо Казбека, як колись плив мимо Чатирдага. Правда й те, що дощова і туманна погода перешкоджала мені бачити його снігову груду, яка, за виразом поета, підпирає небосхил.

Чекали перського принца. На деякій віддалі від Казбека попались нам назустріч кілька колясок і утруднили вузьку дорогу. Поки екіпажі роз'їжджались, конвойний офіцер об'явив нам, що він проводжає придворного перського поета і, на моє бажання, представив мене Фазіл-Хану. Я, з допомогою перекладача, розпочав був пишномовне східне привітання; але як же мені стало ніяково, коли Фазіл-Хан відповів на мою недоречну велемовність простою, розумною ввічливістю порядної людини. Він сподівався побачити мене в Петербурзі; він шкодував, що знайомство наше буде не довге і т. д. Із соромом змушений я був залишити поважно-жартівливий тон і з їхати на звичайні європейські фрази. Ось урок нашій російській глузливості. Надалі не стану судити про людину по її баранячій папасі* і по фарбованих нігтях.

Пост Кобі розташований біля підніжжя Хрестової гори, через яку має бути наш перехід. Ми тут зупинилися ночувати і почали думати, яким би

чином зробити цей жахливий подвиг: чи сісти, кинувши екіпажі, на козачих коней, чи послати за осетинськими волами? На всяк випадок я написав від імені всього нашого каравану офіціальну просьбу до п. Чиляєва, який начальствував у тутешній стороні, і ми лягли спати в чеканні підвод.

Другого дня десь о 12-й годині почули ми шум, крики, і побачили видовище незвичайне: 18 пар худих, малорослих волів, яких поганяла юрба напівголих осетинців, насилу тягли легку, віденську коляску приятеля мого О***. Це видовище враз розсіяло всі мої сумніви. Я вирішив відправити мою важку петербурзьку коляску назад у Владикавказ і їхати верхи до Тифліса. Граф Пушкін не хотів іти за моїм прикладом. Він вважав за краще впрягти цілий гурт волів у свою бричку, навантажену всякими запасами, і з торжеством переїхати через сніговий хребет. Ми розсталися, і я поїхав з полковником Огарьовим, який оглядав тутешні дороги.

Дорога йшла через обвал, який обрушився в кінці червня 1827 року. Такі випадки бувають звичайно раз через кожні сім років. Величезна брила, звалившись, засипала ущелину на цілу версту і загатила Терек. Вартові, що стояли нижче, чули жахливий гуркіт і побачили, що річка швидко міліла і за чверть години зовсім затихла й вичерпалась. Терек прорився крізь обвал не раніше, як через дві години. І жахливий же він був!

Ми круто підіймалися вище і вище. Наші коні грузли в пухкому снігу, під яким шуміли струмки. Я з здивуванням дивився на дорогу і не бачив можливості їзди на колесах.

В цю мить почув я глухий гуркіт. "Це обвал",— сказав мені п. Огарьов. Я оглянувся і побачив осторонь купу снігу, яка осипалась і повільно з'їжджала з кручі. Малі обвали тут бувають не рідко. В минулому році російський візник їхав по Хрестовій горі. Обвал обірвався; страшна брила звалилася на його повозку, поглинула коня й мужика, перепалилась через дорогу і покотилася в безодню з своєю здобиччю. Ми досягли самої

вершини гори. Тут поставлено гранітний хрест, старий пам'ятник, поновлений Єрмоловим. Тут подорожні звичайно виходять з екіпажів і йдуть пішки. Недавно проїжджав якийсь іноземний консул: він був такий слабкий, що велів зав'язати собі очі; його вели під руки, і коли зняли з нього пов'язку, тоді він став на коліна, дякував богу та ін., що дуже здивувало провідників.

Раптовий перехід від грізного Кавказу до миловидної Грузії чарівний. Південне повітря вмить починає повівати на подорожнього. З висоти Гут-гори відкривається Кайшаурська долина з її заселеними скелями, з її садами, з її ясною Арагвою, яка в'ється мов срібна стрічка,— і все це у зменшеному вигляді, на дні триверстного провалля, по якому іде небезпечна дорога.

Ми спускались у долину. Молодий місяць показався на ясному небі. Вечірнє повітря було тихе й тепле. Я ночував на березі Арагви, в будинку п. Чиляєва. На другий день я попрощався з ласкавим господарем і вирушив далі.

Тут починається Грузія. Світлі долини, зрошувані веселою Арагвою, змінили похмурі ущелини і грізний Терек. Замість голих скель я бачив біля себе зелені гори і плодоносні дерева. Водопроводи свідчили про освіченість. Один з них вразив мене довершеністю оптичного обману: вода, здається, має свою течію по горі знизу вгору.

В Пайсанаурі зупинився я для переміни коней. Тут я зустрів російського офіцера, що супроводив перського принца. Скоро почув я звук дзвіночків, і цілий ряд катарів (мулів), прив'язаних один до одного і нав'ючених по-азіатському, потяглися по дорозі. Я пішов пішки, не дочекавшись коней; і за півверсти від Ананура, на повороті дороги, зустрів Хозрев-Мірзу. Екіпажі його стояли. Сам він виглянув з своєї коляски і кивнув мені головою. Через кілька годин після нашої зустрічі на принца напали горці. Почувши свист куль, Хозрев вискочив з своєї коляски, сів на коня і поскакав. Росіяни, що були при ньому, здивувались

його сміливості. Річ у тому, що молодий азіатець, не звиклий до коляски, бачив у ній скоріше пастку, ніж сховище.

Я дійшов до Ананура, не відчуваючи втоми. Коні мої не приходили. Мені сказали, що до міста Душета залишалось не більше як десять верст, і я знову рушив пішки. Але я не знав, що дорога йшла на гору. Ці десять верст були варті добрих двадцяти.

Настав вечір; я йшов уперед, підіймаючись все вище і вище. З дороги збитись було неможливо; але місцями глиняста грязь, утворювана джерелами, доходила мені до коліна. Я зовсім стомився. Темнота збільшувалась. Я чув виття і гавкання собак і радів, гадаючи, що місто недалеко. Але помилявся: гавкали собаки грузинських пастухів, а вили шакали, звірі в тій стороні звичайні. Я проклинав своє нетерпіння, але робити було нічого. Нарешті побачив я вогні і десь опівночі опинився біля будинків, затінених деревами. Перший зустрічний взявся провести мене до городничого і вимагав за те з мене абаз.

Поява моя у городничого, старого офіцера з грузин, справила велике враження. Я вимагав, по-перше, кімнати, де б міг роздягнутися, по-друге, склянку вина, по-третє, абаза для мого провідника. Городничий не знав, як мене прийняти, і поглядав на мене з непевністю. Дивлячись, що він не квапиться виконати мої прохання, я почав перед ним роздягатись, прохаючи вибачення de la liberte grande *. На щастя, знайшов я в кишені подорожню, яка доводила, що я мирний мандрівник, а не Рінальдо Рінальдіні. Благословенна хартія викликала вмить належну дію: кімната була мені відведена, склянка вина принесена і абаз виданий моєму провідникові з батьківською доганою за його користолюбство. Я кинувся на диван, сподіваючись після мого подвигу заснути богатирським сном: та де там! блохи, які далеко небезпечніші від шакалів, напали на мене і всю ніч не дали мені спокою. Ранком з'явився до мене мій слуга і сповістив, що граф Пушкін благополучно переправився на волах через снігові гори і прибув у Душет. Треба було мені поспішати! Граф Пушкін і Шернваль відвідали мене і запропонували знову їхати разом у дорогу. Я залишив Душет з приємною думкою, що ночую в Тифлісі.

Дорога була така ж приємна і мальовнича, хоч рідко бачили ми сліди населення. За кілька верст від Гарціскала ми переправились через Куру по стародавньому мосту пам’ятнику римських походів, і швидкою риссю, а іноді і вскач, поїхали до Тифліса, в якому непомітно й опинилися годині об одинадцятій вечора.

ПОДОРОЖ В АРЗРУМ

ПІД ЧАС ПОХОДУ 1829 РОКУ

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Тифліс. Народні бані. Безносий Гассан. Звичаї грузинські. Пісні. Кахетинське вино. Причини жари. Дорожнеча. Опис міста. Від'їзд з Тифліса. Грузинська ніч. Вигляд Вірменії. Подвійний перехід. Вірменське село. Гергери. Грибоєдов. Безобдал. Мінеральне джерело. Буря в горах. Нічліг у Гумрах. Арарат. Кордон. Турецька гостинність. Каре. Вірменська сім'я. Від'їзд з Карса. Табір графа Паскевича.

Я зупинився в трактирі, на другий день пішов у славні тифліські бані. Місто здалось мені багатолюдним. Азіатські будівлі й базар нагадали мені Кишинів. По вузьких і кривих вулицях бігли осли з перекидними корзинами; гарби, запряжені волами, перегороджували дорогу. Вірмени, грузини, черкеси, персіяни тіснились на неправильній площі; між ними молоді російські чиновники роз’їжджали верхи на карабахських жеребцях. При вході в бані сидів власник, старий персіянин. Він відчинив мені двері, я увійшов у широку кімнату і що ж побачив? Більше п'ятдесяти жінок, молодих і старих, напіводягнених і зовсім неодягнених, сидячи й стоячи роздягались, одягались на лавках, розставлених біля стін. Я зупинився. "Ходім, ходім,— сказав мені господар,— сьогодні вівторок: жіночий день. Нічого, не біда".— "Звичайно, не біда,— відповів я йому,— навпаки". Поява чоловіків не справила ніякого враження. Вони продовжували сміятись і розмовляти між собою. Ні одна не поспішила прикритись своєю чадрою, ні одна не перестала роздягатись. Здавалось,

я зайшов невидимкою. Багато в них були дійсно прекрасні і виправдували уявлення Т. Мура:

a lovely Georgian maid,

With all the bloom, the freshen'd glow

Of her own country maiden's looks,

When warm they rise from Teflis' brooks.

Lalla Rookh*.

Зате не знаю нічого гидкішого від грузинських старух: це відьми.

Персіянин ввів мене в бані: гаряче залізо-сірчане джерело лилося в глибоку ванну, висічену в скелі. Зроду не зустрічав я ні в Росії, ні в Туреччині нічого розкішнішого від тифліських бань. Опишу їх докладно.

Хазяїн залишив мене під опіку татарина-банщика. Я мушу признатись, що він був без носа; це не заважало йому бути майстром своєї справи. Гассан (так звався безносий татарин) почав з того, що розпластав мене на теплій кам'яній підлозі, після чого почав він ламати мені члени, витягати суглоби, бити мене сильно кулаками; я не відчував найменшого болю, тільки дивне полегшення. (Азіатські банщики впадають іноді в захоплення, вискакують вам на плечі, ковзають ногами по стегнах і танцюють по спині навприсядки, e sempre bene*). Після цього довго тер він мене шерстяною рукавицею і, сильно сполоснувши теплою водою, став умивати намиленим полотняним пузирем. Відчуття невимовне: гаряче мило обливає вас, як повітря! N3: шерстяна рукавиця і полотняний пузир неодмінно мають бути запроваджені в російській бані: знавці будуть вдячні за таке нововведення.

Після пузиря Гассан відпустив мене в ванну; тим і кінчилась церемонія.

У Тифлісі сподівався я знайти Раєвського, але довідавшись, що полк його уже виступив у похід, я вирішив просити у графа Паскевича дозволу приїхати в армію.

У Тифлісі пробув я щось із два тижні і познайомився з тамошнім товариством. Санковський, видавець "Тифлисских Ведомостей", розповідав мені багато цікавого про тутешній край, про князя Ціціанова, про О. П. Єрмолова та ін. Санковський любить Грузію і віщує їй блискуче майбутнє.

Грузія вдалася під покровительство Росії в 1783 році, що не завадило славному Аге-Мохамеду взяти і зруйнувати Тифліс і 20000 жителів забрати в полон (1795 р.). Грузія перейшла під скіпетр імператора Олександра в 1802 р. Грузини народ войовничий. Вони довели свою хоробрість під нашими прапорами, їх розумові здібності чекають більшої освіченості. Вони взагалі вдачі веселої і товариської. У свята чоловіки п'ють і гуляють по вулицях. Чорноокі хлопчики співають, стрибають і перекидаються; жінки танцюють лезгинку.

Голос пісень грузинських приємний. Мені переклали одну з них слово в слово; вона, здається, складена за новіших часів; у ній є якась східна нісенітниця, яка має своє поетичне достоїнство. Ось вам вона:

Душа, недавно народжена в раю! Душа, створена для

мого щастя! від тебе, безсмертна, чекаю життя.

Від тебе, весно квітуча, місяцю двотижневий, від тебе,

ангеле мій хранителю, від тебе чекаю життя.

Ти сяєш обличчям і веселиш усмішкою. Не хочу володіти

світом; хочу твого погляду Від тебе чекаю життя!

Гірська трояндо, освіжена росою! Обрана улюбленице

природи! Тихий, потаємний скарбе! від тебе чекаю життя!

Грузини п'ють — і не по-нашому, і на диво міцні. Вина їх не терплять вивозу і швидко псуються, але на місці вони прекрасні. Кахетинське і карабахське варті деяких бургонських. Вино держать у маранах, великих глеках, закопаних У землю, їх відкривають з святковими обрядами. Недавно російський драгун, таємно відкривши такий глек, впав у нього і втопився в кахетинському вині, мов нещасний Кларенс у бочці малаги.

Тифліс лежить на берегах Кури в долині, оточеній кам’янистими горами. Вони закривають його з усіх сторін від вітрів і, розжарившись на сонці, не нагрівають, а кип'ятять непорушне повітря. Ось причина нестерпної спеки, яка пасує в Тифлісі, незважаючи на те, що місто лежить лише під 41 градусом широти. Сама його назва (Тбіліс-Калак) означає Жарке Місто.

Більша частина міста побудована по-азіатськи: будинки низькі, покрівлі пласкі. В північній частині зводяться будинки європейської архітектури, і біля них починають утворюватись правильні площі. Базар поділяється на кілька рядів; крамниці повні турецьких і перських товарів, досить дешевих, коли взяти до уваги загальну дорожнечу. Зброя тифліська дорого ціниться на всьому Сході. Граф Самойлов і В., що здобули тут славу богатирів, звичайно пробували свої нові шаблі, з одного маху перерубуючи надвоє барана або відсікаючи голову бикові.

У Тифлісі головну частину населення становлять вірмени: в 1825 р. їх було тут до 2500 сімей. Під час теперішніх воєн число їх ще збільшилось. Грузинських сімей нараховується до 1500. Росіяни не вважають себе

тутешніми жителями. Військові, підкоряючись обов'язку, живуть у Грузії тому, що так їм велено. Молоді титулярні радники приїжджають сюди за таким бажаним для них асесорським чином. Ті і другі дивляться на Грузію як на вигнання.

Клімат тифліський, кажуть, нездоровий. Тутешні гарячки жахливі; їх лікують меркурієм, вживання якого не шкідливе внаслідок жари. Лікарі годують ним своїх хворих без усякої совісті. Генерал Сипягін, кажуть, помер від того, що його домашній лікар, який приїхав з ним із Петербурга, злякався дози тамошніх докторів і не дав її хворому. Тутешні лихоманки схожі на кримські і молдавські і лікуються однаково.

Жителі п'ють Курську воду, каламутну, але приємну. У всіх джерелах і криницях вода дуже відгонить сіркою. Проте вино тут у такому загальному вжитку, що нестача води була б непомітна.

В Тифлісі здивувала мене дешевизна грошей. Проїхавши на візнику через дві вулиці та відпустивши його через півгодини, я повинен був заплатити два карбованці сріблом. Я спершу думав, що він хоче скористуватися незнанням новоприїжджого; але мені сказали, що ціна справді така. Все інше дороге відповідно до цього.

Ми їздили в німецьку колонію і там обідали. Пили там роблене пиво, смаку дуже неприємного, і заплатили дуже дорого за дуже поганий обід. В моєму трактирі годували мене так само дорого і погано. Генерал Стрекалов, відомий гастроном, запросив раз мене пообідати; на нещастя, в нього розносили страви по чинах, а за столом сиділи англійські офіцери в генеральських еполетах. Слуги так ретельно мене обносили, що я встав із-за столу голодний. Чорт забери тифліського гастронома!

Я з нетерпінням чекав рішення моєї долі. Нарешті дістав записку від Раєвського. Він писав мені, щоб я спішив до Карса, бо через кілька днів військо повинно було йти далі. Я виїхав на другий же день.

Я їхав верхи, міняючи коней на козачих постах. Навколо мене земля була опалена спекою. Грузинські села здалека здавались мені прекрасними садами, але, під'їжджаючи до них, я бачив кілька бідних сакель в тіні запилених тополь. Сонце сіло, але в повітрі все ще душно:

Ніч задушлива!

Чужі зіроньки!..

Місяць сяяв; скрізь було тихо; тільки тупіт мого коня розлягався в нічній тиші. Я їхав довго, не зустрічаючи ознак оселі. Нарешті побачив самітну саклю. Я став стукати в двері. Вийшов хазяїн. Я попросив води спершу по-російськи, а потім по-татарськи. Він мене не зрозумів. Дивна безтурботність! за тридцять верст від Тифліса і на дорозі в Персію і Туреччину, він не знав ні слова ні по-російськи, ні по-татарськи.

Переночувавши на козачому посту, на світанку рушив я далі. Дорога йшла горами й лісом. Я зустрів подорожніх татар; між ними було кілька жінок. Вони сиділи верхи, закутані в чадри; видно було у них тільки очі та каблуки.

Я почав підійматись на Безобдал, гору, що відділяє Грузію від стародавньої Вірменії. Широка дорога, затінена деревами, в'ється біля гори. На вершині Безобдала я проїхав через малу ущелину, названу, здається, Вовчими Воротами, і опинився на природному кордоні Грузії. Передо мною виринули нові гори, новий обрій; підо мною слалися буйні, зелені ниви. Я глянув ще раз на опалену Грузію і став спускатись по пологому схилі гори до свіжих рівнин Вірменії. З невимовним задоволенням помітив я, що спека раптом зменшилась; клімат був інший.

Слуга мій з в'ючними кіньми від мене відстав. Я їхав сам у квітучій пустелі, оточеній здаля горами. В замисленні проїхав я мимо поста, де мав перемінити коней. Минуло понад шість годин, і я почав дивуватись просторові переходу. Я побачив осторонь купи каміння, схожі на саклі, і

попрямував до них. Дійсно, я приїхав у вірменське село. Кілька жінок в яскравому лахмітті сиділи на пласкій покрівлі підземної саклі. Я порозумівся сяк-так. Одна з них зійшла в саклю і винесла мені сиру і молока. Відпочивши кілька хвилин, я пустився далі і на високому березі ріки побачив напроти себе кріпость Гергери. Три потоки з шумом і піною падали з високого берега. Я переїхав через ріку. Два воли, впряжені в гарбу, підіймались по крутій дорозі. Кілька грузинів супроводжувало гарбу. "Звідки ви?" — спитав я їх. — "Із Тегерана" — "Що ви везете?"—"Грибоєда". Це було тіло вбитого Грибоєдова, яке перевозили в Тифліс.

Не думав я зустріти вже коли-небудь нашого Грибоєдова! Я розстався з ним у минулому році в Петербурзі перед від'їздом його в Персію. Він був сумний, і мав дивні передчуття. Я хотів був його заспокоїти, він мені сказав: Vous ne connaissez pas ces gens-la: vous verrez qu'il faudra jouer des couleaux*. Він вважав, що причиною кровопролиття буде смерть шаха та міжусобиця його сімдесяти синів. Але старезний шах ще живе, а пророчі слова Грибоєдова збулись. Він загинув під кинджалами персіян, жертвою темноти й віроломства. Спотворений труп його, який був три дні іграшкою тегеранської черні, впізнаний був лише по руці, колись простріленій пістолетною кулею.

Я познайомився з Грибоєдовим в 1817 році. Його меланхолійний характер, його озлоблений розум, його добродушність, навіть вади і пороки, неминучі супутники людства,— все в ньому було надзвичайно привабливе. Народжений з честолюбством, рівним його талантам, він довго був обплутаний сітями дріб'язкових потреб і невідомості. Здібності людини державної лишалися без застосування; талант поета був не визнаний; навіть його холодна й блискуча хоробрість була деякий час у підозрі. Кілька друзів знали йому ціну і бачили усмішку недовірливості, цю нерозумну, нестерпну усмішку, коли траплялось їм говорити про нього як про людину незвичайну. Люди вірять тільки славі і не розуміють, що між ними може бути який-небудь Наполеон, хоч і не командує ні одною єгерською ротою, або другий Декарт, що не надрукував ні одного рядка в "Московському Телеграфі". А втім, повага наша до слави

походить, можливо, від самолюбства: адже до складу слави входить і наш голос.

Життя Грибоєдова було затемнене деякими хмарами: наслідок палких пристрастей і могутніх обставин. Він відчув необхідність розквитатись раз і назавжди з своєю молодістю і круто повернути своє життя. Він попрощався з Петербургом і з дозвільною розсіяністю, поїхав у Грузію, де пробув вісім років в самотніх, невсипучих заняттях. Повернення його в Москву в 1824 році було переворотом у його долі і початком безперервних успіхів. Його рукописна комедія "Лихо з розуму" справила надзвичайне враження і раптом поставила його в ряд з першими нашими поетами. Через деякий час потім досконале знання того краю, де починалась війна, відкрило йому нове поле діяльності; його призначено було посланником. Приїхавши в Грузію, одружився він з тією, яку любив... Не знаю нічого більше завидного, ніж останні роки бурхливого його життя. Сама смерть, що настигла його серед сміливого, нерівного бою, не мала для Грибоєдова нічого жахливого, нічого болісного. Вона була раптова і прекрасна.

Який жаль, що Грибоєдов не лишив своїх записок! Написати його біографію було б справою його друзів, але видатні люди зникають у нас, не залишаючи по собі слідів. Ми ліниві і недопитливі...

В Гергерах зустрів я Бутурліна, що, як і я, їхав у армію. Бутурлін подорожував з усілякими примхами. Я пообідав у нього, ніби в Петербурзі. Ми вирішили подорожувати разом, але демон нетерпіння знов мною заволодів. Слуга мій попросив дозволу відпочити. Я вирушив сам, навіть без провідника. Дорога все була одна і цілком безпечна.

Проїхавши через гору і спустившись у долину, затінену деревами, я побачив мінеральне джерело, що текло поперек дороги. Тут я зустрів вірменського попа, який їхав в Ахалцик з Ерівані. "Що нового в Ерівані?" — спитав я його. "В Ерівані чума,— відповів він,— а що чувати про Ахалцик?" — "В Ахалцику чума",— відповів я йому. Обмінявшись цими приємними новинами, ми розійшлись.

Я їхав серед плодоносних нив і квітучих лугів. Спілий хліб хвилювався, чекаючи серпа. Я милувався прекрасною землею, якої плодючість ввійшла на Сході в прислів'я. Надвечір прибув я у Перніке. Тут був козачий пост. Урядник прорікав мені бурю і радив лишитися ночувати, але я хотів неодмінно того ж дня досягти Гумрів.

Мене чекав перехід через невисокі гори, природний кордон Карського пашалика. Небо вкрите було хмарами, я сподівався, що вітер, який все посилювався, їх розжене. Але дощ почав накрапати і йшов усе сильніше й частіше. Від Перніке до Гумрів вважається 27 верст. Я затяг ремені моєї бурки, надів башлик на картуз і здався на волю провидіння.

Минуло понад дві години. Дощ не переставав. Вода струмками лилася з моєї обважнілої бурки і з башлика, що весь промок під дощем. Нарешті холодний струмок почав пробиратись мені за галстук, і незабаром дощ мене промочив до останньої нитки. Ніч була темна; козак їхав попереду, показуючи дорогу. Ми почали підійматись на гори. Тимчасом дощ перестав і хмари розсіялись. До Гумрів лишалось верст десять. Вітер, дмучи на волі, був такий сильний, що за чверть години висушив мене цілком. Я не думав, що мене пощадить гарячка. Нарешті, я досяг Гумрів біля півночі. Козак привіз мене прямо до поста. Ми зупинились біля намету, куди поспішив я зайти. Тут знайшов я дванадцять козаків, які спали один біля одного. Мені дали місце; я повалився на бурку, не чуючи сам себе від утоми. В цей день проїхав я 75 верст. Я заснув як убитий.

Козаки розбудили мене на світанку. Першою моєю думкою було: чи не лежу я у лихоманці. Але я відчув, що слава богу бадьорий, здоровий; не було сліду не тільки хвороби, але і втоми. Я вийшов з намету на свіже ранкове повітря. Сонце сходило. На ясному небі біліла снігова двоголова гора. "Що за гора?" — спитав я, потягаючись, і почув у відповідь: "Це Арарат". Який сильний вплив звуків! Жадібно дивився я на біблійську гору, бачив ковчег, що причалив до її вершини з надією оновлення і життя — і ворона і голубицю злітаючих, символи покари і примирення...

Кінь мій був готовий. Я поїхав з провідником. Ранок був прекрасний. Сонце сяяло. Ми їхали по широкому лугу, по густій зеленій траві, зрошеній росою і краплями вчорашнього дощу. Перед нами блищала річка, через яку повинні ми були переправитись... "Ось і Арпачай",— сказав мені козак. Арпачай! Наш кордон! Це варте Арарата. Я поскакав до ріки з невимовним почуттям. Ніколи ще не бачив я чужої землі. Кордон мав для мене щось таємниче; з дитячих літ подорожі були моєю улюбленою мрією. Довго вів я потім життя кочове, блукаючи то по півдню, то по півночі, і ніколи ще не виривався за межі неосяжної Росії. Я весело в'їхав у заповітну ріку, і добрий кінь виніс мене на турецький берег. Але цей берег був уже завойований: я все ще був у Росії.

До Карса лишалось мені ще 75 верст. До вечора сподівався я побачити наш табір. Я ніде не зупинявся. На половині дороги, у вірменському селі, збудованому в горах на березі річки, замість обіду з'їв я проклятий чюрек, вірменський хліб, спечений у вигляді коржа пополам з золою, за яким так тужили турецькі полонені в Даріальській ущелині. Дорого б я дав за шматок російського чорного хліба, який був їм такий бридкий. Мене супроводжував молодий турок, страшенний балакун. Він усю дорогу базікав по-турецьки, не дбаючи про те, чи розумів я його, чи ні. Я напружував увагу і старався зрозуміти його. Здавалося, він лаяв росіян, і, звикнувши бачити всіх їх у мундирах, по одежі приймав мене за іноземця. Назустріч нам трапився російський офіцер. Він їхав з нашого табору і заявив мені, що армія вже виступила з-під Карса. Не можу описати мого відчаю; думка, що мені доведеться повертатися в Тифліс, намучившись даремно в пустинній Вірменії, зовсім убивала мене. Офіцер поїхав у свій бік; турок почав знову свій монолог; але вже мені було не до нього. Я змінив інохідь на швидку рись і ввечері приїхав у турецьке село, розташоване за 20 верст від Карса.

Скочивши з коня, я хотів зайти в першу саклю, але в дверях показався господар і відштовхнув мене з лайкою. Я відповів на його привітання нагайкою. Турок розкричався; народ зібрався. Провідник мій, здається, заступився за мене. Мені показали караван-сарай; я ввійшов у велику саклю, схожу на хлів; не було місця, де б я міг розіслати бурку. Я

став вимагати коня. До мене з'явився турецький старшина. На всі його незрозумілі слова відповідав я одно: вербана ат (дай мені коня). Турки не погоджувались. Нарешті я догадався показати їм гроші (з чого належало б мені почати). Кінь зараз же був приведений, і мені дали провідника.

Я поїхав по широкій долині, оточеній горами. Незабаром побачив я Карс, що білів на одній з них. Турок мій показував мені на нього, повторюючи: Карс, Карс! і пускав ускач свого коня; я їхав за ним, змучений неспокоєм: доля моя повинна була вирішитись у Карсі. Тут повинен я був довідатись, де наш табір і чи буде ще можливість наздогнати армію. Тимчасом небо вкрилося хмарами, і дощ пішов знову; але я про нього вже не думав.

Ми в'їхали в Карс. Під'їжджаючи до воріт стіни, почув я російський барабан: били зорю. Вартовий прийняв від мене білет і пішов до коменданта. Я стояв під дощем щось із півгодини. Нарешті мене пропустили. Я наказав провідникові вести мене просто в баню. Ми поїхали кривими і крутими вулицями; коні ковзали по поганому турецькому бруку. Ми зупинились біля одного будинку, досить поганого вигляду. Це була баня. Турок зліз з коня і почав стукати в двері. Ніхто не відповідав. Дощ зливою лив на мене. Нарешті з найближчого будинку вийшов молодий вірменин і, поговоривши з моїм турком, покликав мене до себе, висловлюючись досить чистою російською мовою. Він повів мене по вузьких сходах у друге житло свого будинку. В кімнаті, прибраній низькими диванами і старими килимами, сиділа старуха, його мати. Вона підійшла до мене і поцілувала мені руку. Син велів їй розпалити вогонь і приготувати мені вечерю. Я роздягнувся і сів перед вогнем. Ввійшов менший брат господаря, хлопчина років сімнадцяти. Обидва брати бували в Тифлісі і жили в ньому по кілька місяців. Вони сказали мені, що війська наші виступили напередодні та що табір наш знаходиться за 25 верст від Карса. Я заспокоївся зовсім. Скоро бабуся приготувала мені баранину з цибулею, яка здалась мені верхом кулінарної майстерності. Ми всі лягли спати в одній кімнаті; я розлігся проти згасаючого каміна і заснув у приємній надії побачити на другий день табір графа Паскевича.

Зранку пішов я оглядати місто. Молодший з моїх господарів взявся бути моїм чічероном. Оглядаючи укріплення й цитадель, збудовану на неприступній скелі, я не розумів, яким чином ми могли оволодіти Карсом. Мій вірменин пояснював мені, як умів, воєнні дії, яких сам він був свідком. Помітивши у нього охоту до війни, я запропонував йому їхати зі мною в армію. Він вмить погодився. Я послав його за кіньми. Він з'явився разом з офіцером, який вимагав від мене письмового наказу. Судячи по азіатських рисах його обличчя, не вважав я за потрібне ритись у моїх паперах і вийняв з кишені перший, що трапивсь, листок. Офіцер поважно оглянувши його, зараз же звелів привести його благородію коней за наказом і повернув мені мій папір: це було послання до калмички, набазгране мною на одній з кавказьких станцій. Через півгодини виїхав я з Карса, і Артемій (так звався мій вірменин) уже скакав біля мене на турецькому жеребці, з гнучким куртинським дротиком у руці, з кинджалом за поясом, і марив про турків і бої.

Я їхав по землі, скрізь засіяній хлібом; навколо видно було села, але вони були пусті: жителі розбіглись. Дорога була прекрасна і в болотистих місцях вимощена — через струмки побудовані були кам'яні мости. Земля помітно підвищувалась — передові горби хребта Саган-ду (стародавнього Тавра) почали з'являтися. Минуло близько двох годин; я в'їхав на пологе підвищення і раптом побачив наш табір, розташований на березі Карс-чая; через кілька хвилин я був уже в наметі Раєвського.

ПОДОРОЖ В АРЗРУМ

ПІД ЧАС ПОХОДУ 1829 РОКУ

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Перехід через Саган-лу. Перестрілка. Табірне життя. Язиди. Бій з Сераскіром арзрумським. Підірвана сакля.

Я приїхав своєчасно. Того ж дня (13 червня) військо дістало наказ іти вперед. Обідаючи у Раєвського, слухав я молодих генералів, які розмовляли про рух, який їм наказано виконати. Генерал Бурцов відряджений був ліворуч по великій Арзрумській дорозі, прямо навпроти турецького табору, тимчасом як усе інше військо повинно було йти праворуч в обхід ворогові.

О п'ятій годині військо виступило. Я їхав з Нижегородським драгунським полком, розмовляючи з Раєвським, з яким я кілька років не бачився. Настала ніч; ми спинились у долині, де все військо мало привал. Тут мав я честь бути представленим графу Паскевичу.

Я застав графа вдома перед бівачним вогнем, оточеного своїм штабом. Він був веселий і прийняв мене ласкаво. Чужий військовому мистецтву, я й не підозрівав, що доля походу вирішувалась саме в цю хвилину. Тут побачив я нашого Вольховського, запорошеного з ніг до голови, зарослого бородою, виснаженого турботами. Він знайшов, однак, час поговорити зі мною як старий товариш. Тут побачив я й Михайла Пущина, пораненого в минулому році, його люблять і поважають як славного товариша і хороброго солдата. Багато моїх старих друзів оточило мене. Як вони змінились! як швидко йде час!

Heu! fugaces, Postume, Postume,

Labuntur anni...*

Я повернувся до Раєвського і ночував у його наметі. Серед ночі розбудили мене жахливі крики: можна було подумати, що ворог вчинив несподіваний напад. Раєвський послав, щоб довідались про причину тривоги: кілька татарських коней, зірвавшись з прив'язі, бігали по табору, і мусульмани (так звуть татар, які служать у нашому війську) їх ловили.

На світанні військо вирушило вперед. Ми під'їхали до гір, порослих лісом. Ми в'їхали в ущелину. Драгуни говорили між собою: "Гляди, брат, тримайся: якраз картеччю вцілять". Дійсно, місцевість сприяла засідкам; але турки, відтягнені в інший бік пересуванням генерала Бурцова, не використали своїх вигід. Ми щасливо пройшли небезпечну ущелину і стали на висотах Саган-лу за десять верст від ворожого табору.

Природа навколо нас була похмура. Повітря було холодне, гори вкриті сумними соснами. Сніг лежав у ярах.

...nec Armeniis in oris,

Amice Valgi, stat glacies iners

Menses per omnes *.

Тільки встигли ми відпочити й пообідати, як почули рушничні постріли. Раєвський послав довідатись, йому донесли, що турки зав'язали перестрілку на передових наших пікетах. Я поїхав з Семічевим подивитися на нову для мене, картину. Ми зустріли пораненого козака: він сидів, хитаючись на сідлі, блідий і скривавлений. Два козаки підтримували його. "Чи багато турків?" —спитав Семічев. "Свинею суне, ваше благородіє",— відповів один з них. Проїхавши ущелину, раптом побачили ми на схилі протилежної гори до 200 козаків, вишикуваних у лаву, і над ними до 500 турків. Козаки відступали повільно; турки наїжджали з великим зухвальством, прицілювались кроків за 20 і, вистріливши, скакали назад, їхні високі чалми, красиві долімани й блискучий убір коней являли різку протилежність до синіх мундирів і простої збруї козаків. Чоловік 15 наших було вже поранено. Підполковник Басов послав за підмогою. В цей час сам він був поранений у ногу. Козаки були змішались. Але Басов знову сів на коня і лишився при своїй команді. Підкріплення підоспіло. Турки, помітивши його, вмить зникли, лишивши на горі голий труп козака, обезглавлений і обрубаний. Турки відсічені голови відсилають у Константинополь, а кисті рук, вмочивши в крові,

відбивають на своїх прапорах Постріли затихли. Орли, супутники військ, піднялись над горою, з висоти виглядаючи собі здобич. В цей час показався натовп генералів і офіцерів: граф Паскевич приїхав і рушив на гору, за якою сховались турки. Вони були підкріплені 4 000 кінноти, схованої в улоговині та в ярах. З висоти гори відкрився нам турецький табір, відділений від нас ярами і висотами. Ми повернулися пізно. Проїжджаючи нашим табором, я бачив наших поранених, з яких чоловік п'ять померло тієї ж ночі і наступного дня. Увечері відвідав я молодого Остен-Сакена, пораненого того ж дня в іншій битві.

Табірне життя дуже мені подобалось. Гармата будила нас на світанні. Сон у наметах на диво здоровий. При обіді запивали ми азіатський шашлик англійським пивом і шампанським, прохолодженим у снігах таврійських. Товариство наше було різноманітне. У наметі генерала Раєвського збирались беки мусульманських полків, і розмова йшла через перекладача. У війську нашому були і народи закавказьких наших областей, і жителі земель, недавно завойованих. Між ними з цікавістю дивився я на язидів, що мають на Сході славу дияволопоклонників. Щось із 300 сімей живуть біля підніжжя Арарату. Вони признали владу російського государя. Начальник їхній, високий потворний чоловік у червоному плащі і в чорній шапці, приходив іноді з поклоном до генерала Раєвського, начальника всієї кінноти. Я старався довідатися від язида правду про їх віросповідування. На мої запитання відповів він, що чутка, ніби язиди поклоняються сатані, є пуста байка; що вони вірують в єдиного бога; що за їхнім законом проклинати диявола, правда, вважається непристойним і неблагородним, бо він тепер нещасливий, але згодом може бути прощений, бо не можна покласти меж милосердю Аллаха. Це пояснення мене заспокоїло. Я дуже радий був за язидів, що вони сатані не поклоняються; і помилки їх здались мені вже не такими тяжкими.

Слуга мій з'явився в табір через три дні після мене. Він приїхав разом з вагенбургом, який на очах у ворога благополучно з'єднався з армією. N3: за весь час походу ні одна гарба з численного нашого обозу не була

захоплена ворогом. Порядок, з яким обоз ішов за військом, справді, надзвичайний.

17 червня ранком почули ми знову перестрілку і через дві години побачили карабахський полк, який повертався з вісьмома турецькими прапорами: полковник Фрідерікс мав справу з ворогом, що засів за кам'яними завалами, витіснив його і прогнав; Осман-Паша, який очолював кінноту, ледве встиг урятуватися.

18 червня табір пересунувся на друге місце. 19-го, ледве гармата розбудила нас, усе в таборі заворушилось. Генерали поїхали до своїх постів. Полки шикувались; офіцери ставали біля своїх взводів. Я лишився сам, не знаючи, в яку сторону їхати, і пустив коня на волю божу. Я зустрів генерала Бурцева, який кликав мене на лівий фланг. Що таке лівий фланг? подумав я і поїхав далі. Я побачив генерала Муравйова, який розставляв гармати. Скоро показались делібаші і закрутились у долині, перестрілюючись з нашими козаками. Тимчасом густий натовп їхньої піхоти йшов по лощині. Генерал Муравйов наказав стріляти. Картеч влучила у саму середину натовпу. Турки повалили вбік і сховались за підвищенням. Я побачив графа Паскевича, оточеного своїм штабом. Турки обходили наше військо, відділене від них глибоким яром. Граф послав Пущина оглянути яр. Пущин поскакав. Турки прийняли його за наїзника і дали по ньому залп. Усі засміялись. Граф наказав виставити гармати й стріляти. Ворог розсипався по горі і по улоговині. На лівому фланзі, куди кликав мене Бурцов, був гарячий бій. Перед нами (проти центра) скакала турецька кіннота. Граф послав проти неї генерала Раєвського, який повів у атаку свій Нижегородський полк. Турки зникли. Татари наші оточували їхніх поранених і проворно роздягали, залишаючи голих посеред поля. Генерал Раєвський зупинився на краю яру. Два ескадрони, відділившись від полку, заїхали далеко в своєму переслідуванні; їх виручив полковник Сімонич.

Бій затих; турки в нас на очах почали копати землю і носити каміння, укріпляючись за своїм звичаєм, їх залишили в спокої. Ми злізли з коней і стали обідати, чим бог послав. У цей час до графа привели кілька

полонених. Один з них був жорстоко поранений, їх розпитали. Близько шостої години війська знову дістали наказ іти на ворога. Турки заметушились за своїми завалами, прийняли нас гарматними пострілами і скоро почали відступати. Кіннота наша була попереду; ми стали спускатися в яр, земля обривалась і сипалась під кінськими ногами. Щохвилини кінь мій міг упасти, і тоді Зведений уланський полк переїхав би через мене. Проте бог виніс. Тільки вибрались ми на широку дорогу, що йшла горами, як уся наша кіннота поскакала з усієї сили. Турки тікали; козаки стьобали нагайками гармати, кинуті на дорозі, і мчали мимо. Турки кидались у яри, що були по обох боках дороги; вони вже не стріляли; принаймні ні одна куля не просвистіла повз мої вуха. Перші в переслідуванні були наші татарські полки, коні яких відзначаються швидкістю й силою. Кінь мій, закусивши поводи, від них не відставав; я насилу міг його стримати. Він зупинився перед трупом молодого турка, який лежав поперек дороги. Йому, здавалось, було років 18; бліде дівоче обличчя не було спотворене. Чалма його валялась у пилу; вибрита потилиця прострілена була кулею. Я поїхав ступою; скоро нагнав мене Раєвський. Він написав олівцем на клаптику паперу донесення графу Паскевичу про цілковиту поразку ворога і поїхав далі. Я їхав за ним здаля. Настала ніч. Втомлений кінь мій відставав і спотикався на кожному кроці. Граф Паскевич звелів не припиняти переслідування і сам ним керував. Мене обігнали кінні наші загони; я побачив полковника Полякова, начальника козацької артилерії, яка відігравала того дня важливу роль, і з ним разом прибув у залишене селище, де зупинився граф Паскевич, що припинив переслідування через те, що настала ніч.

Ми знайшли графа на покрівлі підземної саклі перед вогнем. До нього приводили полонених. Він їх розпитував. Тут були і майже всі начальники. Козаки тримали за поводи їхніх коней. Вогонь освітлював картину, гідну Сальва-тора-Рози, річка шуміла в темряві. В цей саме час донесли графу, що в селі сховані порохові запаси і що треба побоюватись вибуху. Граф покинув саклю з усім своїм почтом. Ми поїхали до нашого табору, що був уже за 30 верст від місця, де ми ночували. Дорога повна була кінних загонів. Тільки встигли ми прибути на місце, як раптом небо освітилось, ніби метеором, і ми почули глухий вибух. Сакля, покинута нами тому

чверть години, злетіла в повітря: в ній був пороховий запас. Розкидані камені задавили кількох козаків.

От усе, що в цей час устиг я побачити. Ввечері я довідався, що в цьому бою розбитий Сераскір арзрумський, який ішов на приєднання до Гакі-Паші з 30000 війська. Сераскір утік до Арзрума: військо його, перекинуте за Саган-лу, було розігнане, артилерія взята, і Гакі-Паші один лишався у нас на руках. Граф Паскевич не дав йому часу щось зробити.

ПОДОРОЖ В АРЗРУМ

ПІД ЧАС ПОХОДУ 1829 РОКУ

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Битва з Гакі-Пашею. Смерть татарського бека. Гермафродит. Полонений паша. Аракс. Міст пастуха. Гассан-Кале. Гаряче джерело. Похід до Арзрума. Переговори. Взяття Арзрума Турецькі полонені. Дервіш.

Наступного дня о п'ятій годині табір прокинувся і дістав наказ виступити. Вийшовши з намету, зустрів я графа Паскевича, який встав раніше за всіх. Він побачив мене. "Etes-vous fatigue de la journee d'hier?"— "Mais un peu, m. le Comte".— "J'en suis fache pour vous, car nous allons faire encore une marche pour joindre le Pacha, et puis il faudra poursuivre l'ennemi encore une trentaine de verstes" *.

Ми вирушили — і до восьмої години прийшли на підвищення, з якого табір Гакі-Паші видно було як на долоні. Турки відкрили нешкідливий вогонь з усіх своїх батарей. Тимчасом у таборі їх помітний був великий рух. Втома і ранішня спека змусила багатьох із нас злізати з коней і лягати на свіжу траву. Я закрутив поводи навколо руки і солодко заснув, в чеканні наказу іти вперед. Через чверть години мене розбудили. Все було в русі. З одного боку колони йшли на турецький табір; з другого —

кіннота готувалась переслідувати ворога. Я поїхав був за Нижегородським полком, але кінь мій шкутильгав. Я відстав. Повз мене пронісся Уланський полк. Потім Вольховський промчався з трьома гарматами. Я опинився один у лісистих горах. Мені попався назустріч драгун, який сказав, що в лісі повно ворогів. Я повернувся. Я зустрів генерала Муравйова з піхотним полком. Він відрядив одну роту в ліс, щоб його вичистити. Під'їжджаючи до улоговини, побачив я надзвичайну картину. Під деревом лежав один з наших татарських беків поранений смертельно. Біля нього ридав його любимець Мулла, стоячи на колінах, читав молитви. Умираючий бек був надзвичайно спокійний і нерухомо дививсь на молодого свого друга. В улоговині зібрано було чоловік 500 полонених. Кілька поранених турків кликали мене знаками, напевно вважаючи, що я лікар, і вимагаючи допомоги, яку я не міг їм подати. З лісу вийшов турок, затискуючи рану закривавленою ганчіркою. Солдати підійшли до нього з наміром його приколоти, можливо, з людолюбства. Але це занадто мене обурило; я заступився за бідного турка і насилу привів його, знеможеного і спливаючого кров'ю, до купки його товаришів. При них був полковник Анреп. Він курив дружелюбно з їхніх люльок, незважаючи на те, що були чутки про чуму, яка ніби відкрилась у турецькому таборі. Полонені сиділи, спокійно розмовляючи між собою. Майже всі були молоді люди. Відпочивши, рушили ми далі. По всій дорозі валялись тіла. Верст за 15 знайшов я Нижегородський полк, що зупинився на березі річки посеред скель. Переслідування тривало ще кілька годин. Надвечір прийшли ми в долину, оточену густим лісом, і нарешті зміг я виспатись досхочу, проскакавши за ці два дні більше вісімдесяти верст.

Наступного дня війська, що переслідували ворога, дістали наказ повернутися в табір. Тут дізналися ми, що між полоненими був гермафродит. Раєвський, на моє прохання, звелів його привести. Я побачив високого, досить гладкого мужика з обличчям старої кирпатої чухонки. Ми оглянули його в присутності лікаря. Erat vir, mammosus ut temina, habebat t. non evolutos, p. que parvum et puerilem. Ouaerebamus, sit ne exsectus? — Deus, respondit, castravit me*. Ця хвороба, відома

Іпократу, за свідченням мандрівників, зустрічається часто у кочових татар і турків. Хосс є турецька назва цим мнимим гермафродитам.

Військо наше стояло в турецькому таборі, взятому напередодні. Намет графа Паскевича стояв біля зеленого шатра Гакі-Паші, взятого в полон нашими козаками. Я пішов до нього і застав його, оточеного нашими офіцерами. Він сидів, підігнувши під себе ноги й курячи люльку. Він здавався років на сорок. Повага і глибокий спокій відбивались на прекрасному його обличчі. Віддавшись у полон, він просив, щоб йому дали чашку кофію і щоб його звільнили від запитань.

Ми стояли в долині. Снігові і лісисті гори Саган-лу були вже за нами. Ми пішли вперед, не зустрічаючи ніде ворога. Селища були пусті. Навколишня місцевість сумна. Ми побачили Аракс, який бистро тече в кам'яних берегах своїх. За 15 верст від Гассан-Кале є міст, прекрасно й сміливо збудований на семи нерівних арках. Переказ приписує його побудову розбагатілому пастухові, який помер пустельником на висоті горба, де й донині показують його могилу, затінену двома самотніми соснами. Сусідні поселяни сходяться до неї на поклоніння. Міст називається Чабан-Кепрі (міст пастуха). Дорога в Тебріз лежить через нього.

За кілька кроків від моста відвідав я темні руїни караван-сарая. Я не знайшов у ньому нікого, крім хворого осла, напевно кинутого тут утікачами-поселянами.

24 червня ранком пішли ми до Гассан-Кале, стародавньої кріпості, взятої напередодні князем Бековичем. Вона була за 15 верст від місця нашої ночівлі. Довгі переходи втомили мене. Я сподівався відпочити; але вийшло інакше.

Перед виступом кінноти з'явилися в наш табір вірмени, що жили в горах, вимагаючи захисту від турків, які три дні тому відігнали їхню худобу. Полковних Анреп, добре не розібравши, чого вони хотіли,

вирішив, що турецький загін був у горах, і з одним ескадроном Уланського полку помчався у бік, давши знати Раєвському, що 3 000 турків є в горах. Раєвський рушив услід за ним, щоб підкріпити його на випадок небезпеки. Я вважав себе прикомандированим до Нижегородського полку і з великою досадою поскакав на визволення вірменів. Проїхавши верст 20, в'їхали ми в село і побачили кілька відсталих уланів, які, спішившись, з голими шаблями переслідували кількох курей. Тут один з поселян розтлумачив Раєвському, що справа йшла про 3 000 волів, три дні тому відігнаних турками і яких дуже легко буде наздогнати днів через два. Раєвський наказав уланам припинити переслідування курей і послав полковникові Анрепу наказ повернутися. Ми поїхали назад і, вибравшись із гір, прибули під Гассан-Кале. Але таким чином дали ми 40 верст гаку, щоб врятувати життя кільком вірменським куркам, що зовсім не здавалось мені забавним.

Гассан-Кале вважається ключем Арзрума. Місто побудоване біля підніжжя скелі, увінчаної кріпостю. В ньому було до ста вірменських сімей. Табір наш стояв на широкій рівнині, що розстелялася перед кріпостю. Тут відвідав я круглу кам'яну будівлю, в якій є гаряче залізо-сірчане джерело.

Круглий басейн має сажнів три в діаметрі. Я переплив його двічі і раптом, відчувши головокружіння й нудоту, ледве мав силу вийти на кам'яний край джерела. Ці води славляться на сході, але, не маючи порядних лікарів, жителі користуються ними навмання і, мабуть, без великого успіху.

Під стінами Гассан-Кале тече річка Мурц; береги її вкриті залізними джерелами, які б'ють з-під каміння і стікають у ріку. Вони не такі приємні на смак, як кавказький Нарзан, і віддають міддю.

25 червня, в день народження государя імператора, в таборі нашому під стінами кріпості полки прослухали молебень. За обідом у графа Паскевича, коли пили за здоров'я государя, граф об'явив похід на Арзрум. О п'ятій годині вечора військо вже виступило.

26 червня ми стали в горах за п'ять верст віл Арзрума. Ці гори називаються Ак-Даг (білі гори); вони крейдяні. Білий, їдкий порох їв нам очі; сумний їх вигляд наводив тугу. Близькість Арзрума і впевненість у закінченні походу втішала нас.

Увечері граф Паскевич їздив оглядати місцевість. Турецькі вершники, які цілий день кружляли перед нашими пікетами, почали по ньому стріляти. Граф кілька разів погрозив їм нагайкою, не перестаючи розмовляти з генералом Муравйовим. На їх постріли не відповідали.

Тимчасом в Арзрумі був великий розрух. Сераскір, який прибіг до міста після своєї поразки, розпустив чутку про цілковитий розгром росіян. Услід за ним відпущені полонені доставили жителям відозву графа Паскевича. Втікачі піймали Сераскіра на брехні. Скоро довідались про швидке наближення росіян. Народ почав говорити про здачу. Сераскір і військо думали захищатись. Стався заколот. Кілька франків були вбиті озлобленою черню.

В табір наш (26-го зранку) з'явилися депутати від народу і Сераскіра; день минув в переговорах; о п'ятій годині вечора депутати вирушили в Арзрум, і з ними генерал князь Бекович, який добре знав азіатські мови і звичаї.

На другий день зранку військо наше рушило вперед. З східної сторони Арзрума, на висоті Топ-Дага, була турецька батарея. Полки пішли до неї, відповідаючи на турецьку стрілянину барабанним боєм і музикою. Турки втекли, і Топ-Даг був зайнятий. Я приїхав туди з поетом Юзефовичем. На покинутій батареї застали ми графа Паскевича з усім його почтом. З висоти гори в улоговині відкривався очам Арзрум зі своєю цитаделлю, з мінаретами, з зеленими дахами, наклеєними один на один. Граф був верхи. Перед ним на землі сиділи турецькі депутати, що приїхали з ключами міста. Але в Арзрумі помітне було хвилювання. Раптом на міському валу блиснув вогонь, закурився дим, і ядра полетіли до Топ-Дагу. Кілька їх пронеслось над головою графа Паскевича; "Voyez les Turcs, — сказав він мені, — on ne peut jamais se fier a eux"*. В цю ж

мить примчався на Топ-Даг князь Бекович, який з учорашнього дня був в Арзрумі на переговорах. Він заявив, що Сераскір і народ давно згодні на здачу, але що кілька неслухняних арнаутів під проводом Топчі-Паші заволоділи міськими батареями і бунтують. Генерали під’їхали до графа, просячи дозволу примусити мовчати турецькі батареї. Арзрумські сановники, які сиділи під вогнем своїх же гармат, повторили ту саму просьбу. Граф деякий час вагався; нарешті дав наказ, сказавши: "Годі їм дуріти". Вмить підвезли гармати, почали стріляти, і ворожа стрілянина мало-помалу затихла. Полки наші пішли в Арзрум, і 27 червня — в роковини полтавської битви о шостій годині вечора російський прапор замаяв над арзрумською цитаделлю.

Раєвський поїхав у місто — я вирушив з ним; ми в’їхали в місто, яке являло собою дивну картину. Турки з пласких дахів своїх похмуро дивились на нас. Вірмени шумливо товпились у тісних вулицях, їхні хлопчаки бігли перед нашими кіньми, хрестячись і повторюючи: "Християн! Християн!" Ми під'їхали до кріпості, куди входила наша артилерія; з крайнім здивуванням зустрів я тут мого Артемія, який уже роз'їжджав по місту, незважаючи на суворий наказ нікому з табору не відлучатися без особливого дозволу.

Вулиці міста тісні і криві. Будинки досить високі. Народу багато,— крамниці були замкнені. Пробувши в місті годин зо дві, я повернувся до табору; Сераскір і чотири паші, взяті в полон, були вже тут. Один паша, худорлявий дідусь, страшенний клопотун, жваво говорив нашим генералам. Побачивши мене у фраку, він спитав, хто я такий. Пущин дав мені титул поета. Паша склав руки на груди і поклонився мені, сказавши через перекладача: "Благословенний час, коли зустрічаємо поета. Поет брат дервішу. Він не має ні батьківщини, ні благ земних; і тоді, як ми, бідні, дбаємо про славу, про владу, про скарби, він стоїть нарівні з володарями землі і йому поклоняються".

Східне привітання паші всім нам дуже сподобалось. Я пішов подивитись на Сераскіра. При вході до його намету зустрів я його любимого пажа, чорноокого хлопчика років чотирнадцяти, в багатому,

арнаутському одязі. Сераскір, сивий старик, зовнішності звичайнісінької, сидів у глибокій тузі. Біля нього була юрба наших офіцерів. Виходячи з його намету, побачив я молоду людину, напівголу, в баранячій шапці, з дубиною в руці і з міхом (outre*) за плечима. Він кричав на все горло. Мені сказали, що це був брат мій, дервіш, що прийшов вітати переможців, його насилу відігнали.

ПОДОРОЖ В АРЗРУМ

ПІД ЧАС ПОХОДУ 1829 РОКУ

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Арзрум. Азіатська розкіш. Клімат. Кладовище. Сатиричні вірші. Сераскірський палац. Харем турецького паші. Чума. Смерть Бурцева. Виїзд із Арзрума. Дорога назад. Російський журнал.

Арзрум (що неправильно називається Арзерум, Ерзрум, Ерзрон) заснований близько 415 року, в часи Феодосія Другого і названий Феодосіополем. Ніякого історичного спогаду не поєднується з його ім'ям. Я знав про нього тільки те, що тут, за свідченням Гаджі-Баби, піднесені були перському послові, на задоволення якоїсь образи, телячі вуха замість людських.

Арзрум вважається головним містом в Азіатській Туреччині. В ньому налічувалось до 100 000 жителів, але, здається, число це надто перебільшене. Будинки в ньому кам'яні, дахи покриті дерном, що надає місту надзвичайно дивного вигляду, якщо дивитися на нього з висоти.

Головна сухопутна торгівля між Європою і Сходом іде через Арзрум. Але товарів у ньому продається мало; їх тут не викладають, що помітив і Турнфор, який писав, що в Арзрумі хворий може вмерти через неможливість дістати ложку ревеню, тимчасом, як цілі мішки його є в місті.

Не знаю виразу, який був би безглуздіший за слова: азіатська розкіш. Ця приказка, напевне, народилася під час хрестових походів, коли бідні рицарі, залишивши голі стіни й дубові стільці своїх замків, побачили вперше червоні дивани, строкаті килими й кинджали з кольоровими камінчиками на рукоятці. Нині можна сказати: азіатська бідність, азіатське свинство та ін., але розкіш є, звичайно, приналежність Європи. В Арзрумі ні за які гроші не можна купити того, що ви знайдете в крамниці з дрібним товаром першого-ліпшого повітового містечка Псковської губернії.

Клімат арзрумський суворий. Місто побудоване в улоговині, яка підіймається над морем на 7 000 футів. Гори що оточують його, вкриті снігом більшу частину року. Земля безлісна, але плодоносна. Вона зрошена безліччю джерел, і скрізь пересічена водопроводами. Арзрум славиться своєю водою. Євфрат тече за три версти від міста. Але фонтанів усюди безліч. Біля кожного висить залізний ківшик на ланцюгу, і добрі мусульмани п’ють і не нахваляться. Ліс привозять із Саган-лу.

В Арзрумському арсеналі знайшли багато старовинної зброї, шоломів, лат, шабель, які ржавіють, можливо, з часів Годфреда. Мечеті низькі і темні. За містом знаходиться кладовище. Пам'ятники — це звичайно стовпи, прибрані кам'яною чалмою. Гробниці двох або трьох пашів відрізняються більшою вигадливістю, але в них немає нічого красивого; ніякого смаку, ніякої думки... Один мандрівник пише, що з усіх азіатських міст лише в одному Арзрумі знайшов він баштовий годинник, але й той був зіпсований.

Нововведення, що їх затіває султан, не проникли ще в Арзрум. Військо носить ще свій мальовничий східний наряд. Між Арзрумом і Константинополем існує суперництво, як між Казанню і Москвою. Ось початок сатиричної поеми, створеної яничаром Аміном-Оглу.

Стамбул гяури нині славлять,

А завтра їх тяжкі ряди

Його, немов змію, розчавлять

І підуть геть — в ганьбі ославлять.

Стамбул заснув і жде біди.

Стамбул не молиться пророку,

В нім правду давню і глибоку

Лукавий Захід взяв як є,—

Стамбул для розкоші й пороку

Моління й шаблю продає.

Стамбул одвик від поту битви

І п'є вино в часи молитви.

Там віри полумінь погас,

Там жони по базару ходять

Чи шлють бабусь у пізній час,

А ті мужчин в хареми вводять,

На варті євнух спить щораз.

Та не такий Арзрум нагірний,

Многодорожний наш Арзрум,

Бо ми не в розкоші невірній,

Не п'ємо в чаші непокірній

Огонь вина, розпусту й шум

Ми помстимось: одні фонтани

Нас поять в тишині нічній;

Юрбою злою пізно й рано

Джигіти наші мчаться в бій

Ми, як орли, до жон ревниві,

Хареми наші мовчазливі

У непроникності своїй *.

Я жив у сераскіровому палаці в кімнатах, де був харем. Цілий день бродив я по незліченних переходах з кімнати в кімнату, з даху на дах, зі сходів на сходи. Палац здавався розграбованим; Сераскір, думаючи тікати, вивіз з нього, що тільки міг. Дивани були обдерті, килими зняті. Коли гуляв я по місту, турки підкликали мене і показували мені язик. (Вони вважають всякого франка за лікаря). Це мені набридло, я ладен був відповідати їм тим же самим. Вечори проводив я з розумним і люб’язним Сухоруковим; подібність наших занять зближувала нас. Він говорив мені про свої літературні плани, про свої історичні дослідження,

початі колись ним з такою ревністю і удачею. Обмеженість його бажань і вимог справді зворушлива. Шкода, коли вони не будуть здійснені.

Палац Сераскіра являв собою картину вічно діяльну: там, де похмурий паша мовчазно курив серед своїх жінок і безчесних отроків, там його переможець діставав донесення про перемоги своїх генералів, роздавав пашалики, розмовляв про нові романи. Мушський паша приїжджав до графа Паскевича просити у нього місце свого племінника. Ходячи по палацу, поважний турок зупинився в одній з кімнат, з жвавістю промовив кілька слів і поринув потім у задуму: в цій самій кімнаті обезглавлений був його батько за наказом Сераскіра. Ось враження чисто східні! Славний Бей-булат, гроза Кавказу, приїжджав в Арзрум з двома старшинами черкеських селищ, які збунтувались під час останніх воєн. Вони обідали у графа Паскевича. Бей-булат, чоловік років 35-ти, малорослий і широкоплечий Він по-російськи не говорить, або прикидається, що не говорить. Приїзд його в Арзрум мене дуже втішив: він був уже мені запорукою безпечного переїзду через гори і Кабарду.

Осман-Паша, взятий в полон під Арзрумом і відправлений в Тифліс разом з Сераскіром, просив графа Паскевича про безпеку харему, залишеного ним в Арзрумі. В перші дні про нього забули. Якось за обідом, розмовляючи про тишу мусульманського міста, зайнятого 10000 війська і в якому ні один з жителів ні разу не поскаржився на насильство солдата, граф згадав про харем Осман-Паші і наказав п. А. поїхати в дім паші й спитати у його жінок, чи вони задоволені, та чи не було їм якої-небудь кривди. Я попросив дозволу супроводити п. А. Ми поїхали. П. А. взяв з собою за перекладача російського офіцера, історія якого цікава. 18-ти літ потрапив він у полон до персіян. Його схопили і він більше 20 років служив євнухом у харемі одного з синів шаха. Він розповів про своє нещастя, про перебування в Персії зі зворушливою простодушністю. У фізіологічному відношенні свідчення його були дорогоцінні.

Ми прийшли в дім Османа-Паші; нас ввели у відкриту кімнату, обставлену дуже дбайливо, навіть зі смаком; на кольорових вікнах виведені були написи, взяті з Корана. Один з них здався мені надто

вигадливим для мусульманського харему: тобі подобає зв'язувати і розв'язувати. Нам піднесли кофію в чашечках, оправлених сріблом. Старик з білою поважною бородою, батько Османа-Паші, прийшов від імені жінок дякувати графу Паскевичу, — але п. А. сказав навідріз, що він посланий до жінок Османа-Паші і хоче їх бачити, щоб від них самих переконатись, що вони у відсутності чоловіка всім задоволені. Ледве перський полонений встиг усе це перекласти, як старик, на знак обурення, зацмокав язиком і заявив, що ніяк не може погодитися на нашу вимогу, і що коли паша, після свого повернення, довідається, що чужі чоловіки бачили його жінок, то і йому, старому, і всім служителям харему він звелить відрубати голови. Прислужники, між якими не було ні одного євнуха, підтвердили слова старика, але п. А. був непохитним. "Ви боїтеся свого паші,— сказав він їм,— а я свого Сераскіра, і не маю права не послухати його наказів". Робити було нічого. Нас повели через сад, де били два поганенькі фонтани. Ми наблизились до маленького кам'яного будинку. Старик став між нами й дверима, обережно відімкнув їх, не випускаючи з рук засува, і ми побачили жінку, з голови до жовтих туфель вкриту білою чадрою. Наш перекладач повторив їй запитання: ми почули шамкання сімдесятирічної старухи; п. А. обірвав її. "Це мати пащі,— сказав він,—а я присланий до жінок, приведіть одну з них"; всі здивувались здогадці гяурів: стара пішла і за хвилину повернулася з жінкою, вкритою так само, як і вона— з-під покривала пролунав молодий приємний голосок. Вона дякувала графові за його увагу до бідних вдовиць і хвалила поводження росіян. П. А. мав уміння вступити з нею в дальшу розмову. Я тимчасом, дивлячись навколо себе, побачив раптом над самими дверима кругле віконце, і в цьому круглому віконці п'ять чи шість круглих голів з чорними цікавими очима. Я хотів був сказати про своє відкриття п. А., але голівки закивали, заморгали, і кілька пальчиків почали мені погрожувати, даючи знати, щоб я мовчав. Я скорився і не поділився своєю знахідкою. Всі вони були приємні з облич, але не було жодної красуні: та, яка розмовляла біля дверей з п. А., була, напевне, повелителькою харему, скарбницею сердець, трояндою кохання,— принаймні я так уявляв.

Нарешті п. А. припинив свої розпити. Двері зачинились. Личка у віконці зникли. Ми оглянули сад та будинок і повернулись, вельми задоволені своїм посольством.

Таким чином я бачив харем: це вдалося рідко якому європейцеві. От вам основа для східного романа.

Війна здавалась закінченою. Я збирався їхати назад. 14 липня пішов я в народну баню і не радий був життю. Я проклинав нечистоту простирал, погану обслугу та ін. Як можна порівняти бані арзрумські з тифліськими!

Повертаючись у палац, довідався я від Коновніцина, який стояв на варті, що в Арзрумі з'явилась чума. Передо мною враз повстали жахи карантину, і я того ж дня вирішив покинути армію. Думка про наявність чуми дуже неприємна з незвички. Бажаючи згладити це враження, я пішов гуляти по базару. Зупинившись перед крамницею збройового майстра, я став розглядати якийсь кинджал, коли раптом хтось ударив мене по плечу. Я оглянувся: за мною стояв жахливий жебрак. Він був блідий як смерть; з червоних загноєних очей його текли сльози. Думка про чуму знов промайнула в моїй уяві. Я відштовхнув жебрака з почуттям огиди невимовної і повернувся додому, дуже незадоволений своєю прогулянкою.

Цікавість однак перемогла; на другий день я вирушив з лікарем у табір, де були зачумлені. Я не зійшов з коня і для перестороги став на вітрі. З намету вивели нам хворого; він був страшенно блідий і хитався, мов п’яний. Другий хворий лежав без пам’яті. Оглянувши чумного і пообіцявши нещасному скорого видужання, я звернув увагу на двох турків, які виводили його під руки, роздягали, мацали, ніби чума була не що інше, як нежить. Признаюсь, я засоромився своєї європейської боязні перед лицем такої байдужості і скоріше повернувся в місто.

19 липня, прийшовши попрощатися з графом Паскевичем, я застав його дуже засмученим. Одержана була сумна звістка, що генерал Бурцов

був убитий під Байбуртом. Шкода було хороброго Бурцова, але цей випадок міг бути згубним і для всього нашого малочисленного війська, яке зайшло глибоко в чужу землю і оточене було неприязними народами, готовими повстати при звістці про першу невдачу, отже, війна відновлялась. Граф пропонував мені бути свідком дальших подій. Але я спішив у Росію... Граф подарував мені на пам'ять турецьку шаблю. Вона зберігається у мене як пам'ятка моєї мандрівки слідами блискучого героя по завойованих пустинях Вірменії. Того ж дня я покинув Арзрум.

Я їхав назад у Тифліс по дорозі, уже мені знайомій. Місця, ще недавно оживлені присутністю 15000 війська, були мовчазні й сумні. Я проїхав Саган-лу і ледве міг впізнати місце, де стояв наш табір. В Гумрах витримав я триденний карантин. Знов побачив я Безобдал і покинув високі рівнини холодної Вірменії для гарячої Грузії. В Тифліс прибув я 1-го серпня. Тут лишився я на кілька днів У приємному і веселому товаристві. Кілька вечорів провів я у садах, при звуках музики і пісень грузинських. Я вирушив далі. Переїзд мій через гори знаменний був для мене тим, що коло Кобі вночі застала мене буря. Ранком, проїжджаючи мимо Казбека, побачив я дивне видовище: білі, обірвані хмари перевалювались через вершину гори, і самотній монастир, освітлений проміннями сонця, здавалось, плавав у повітрі, підхоплений хмарами. Скажена Балка теж з'явилась передо мною в усій своїй величі: яр, наповнений дощовими водами, був лютіший навіть за Терек, який тут же грізно ревів. Береги були розтерзані; величезні камені зрушені з місця і загачували потік. Багато осетинців розробляли дорогу. Я переправився благополучно. Нарешті я виїхав з тісної ущелини на роздолля широких рівнин Великої Кабарди. У Владикавказі знайшов я Дорохова і Пущина. Обидва їхали на води лікуватися від ран, які вони дістали в нинішніх походах. На столі у Пущина знайшов я російські журнали. Перша стаття, яка мені попалась, була розглядом одного з моїх творів. У ній на всі лади лаяли мене і мої вірші. Я став читати їх вголос. Пущин зупинив мене, вимагаючи, щоб я читав з більшим мімічним мистецтвом. Треба сказати, що розгляд був оздоблений звичайними вигадками нашої критики: це була розмова між дячком, проскурницею і коректором друкарні, Здравомислом цієї маленької комедії. Вимога Пущина видалась мені такою забавною, що

досада, викликана читанням журнальної статті, зовсім зникла, і ми розреготались від щирого серця. Таке було мені перше привітання в любій батьківщині.